

ISBN: 978-605-70611-5-7
IKSAD YAYINEVİ

Hicri İkinci Asrın İslami İlimlerin Oluşumu ve Şekillenmesindeki Yeri

ULUSLARARASI SEMPOZYUMU

22-23 Ekim 2021

İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
İLAHIYAT FAKÜLTESİ

ÖZET KİTABI

**HİCRÎ İKİNCİ ASRİN İSLÂMÎ
İLİMLERİN OLUŞUMU ve
ŞEKİLLENMESİNDEKİ YERİ
ULUSLARARASI SEMPOZYUMU
22-23 EKİM 2021
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
-Özet Kitapçığı-**

ISBN: 978-605-70611-5-7
İKSAD YAYINEVİ
www.iksadyayinevi.com
www.iksadinstitute.org

**THE PLACE OF THE HIJRI SECOND
CENTURY IN THE FORMATION
AND SHAPING OF ISLAMIC
SCIENCES**

INTERNATIONAL SYMPOSIUM

OCTOBER 22-23, 2021

ISTANBUL UNIVERSITY

-Abstract Booklet-

SEMPOZYUM DÜZENLEME KURULU

Prof. Dr. Hidayet AYDAR (Başkan) (Türkiye)

Prof. Dr. Rachid Mohamed Kohouss (Fas)

Prof. Dr. Ramadan Khamees Abdeltawab (Katar)

Prof. Dr. Hesham El-Araby (Suudi Arabistan)

Doç. Dr. Ziyad Alrawashdeh (Ürdün-Türkiye)

Doç. Dr Esmâ Galib Abdulkafi (Yemen)

Dr. Öğr. Üyesi Yahya Zakareya Ali Maabdeh (Ürdün)

Dr. Sevim Gelgeç (Türkiye)

Öğr. Gör. Khadeejah Alrawashdeh (Doktora) (Ürdün-Türkiye)

Arş Gör. Ayşenur Fidan (Doktora) (Türkiye)

Arş. Gör. Mustafa Ergin (Doktora) (Türkiye)

Zehra Fidan (Doktora) (Türkiye)

Hatice Ece Erçin (Doktora) (Türkiye)

Ahmet Acar (Yüksek Lisans) (Türkiye)

Muhammed Emin Nurmuhammed (Yüksek Lisans) (Uygur-Türkiye)

Feyza Çelik (Yüksek Lisans) (Türkiye)

İÇİNDEKİLER

HİCRÎ İKİNCİ ASRIN İSLÂMÎ İLİMLERİN OLUŞUMU VE ŞEKİLLENMESİNDEKİ YERİ ULUSLARARASI SEMPOZYUMU BİLİM VE DANIŞMA KURULU LİSTESİ..... 11

الهيئة العلمية والاستشارية للمؤتمر الدولي تكوين العلوم الإسلامية والمكان الذي تشكّلت فيه بالقرن الثاني الهجري..... 13

TAKDİM 15

تقديم..... 17

Sempozyum Tebliğleri ve Katılımcılarla İlgili Bazı İstatistikî Bilgiler (بعض المعلومات الاحصائية حول اوراق المؤتمر) (والمشاركين)..... 19

TEBLİĞ ÖZETLERİ (ملخصات الاوراق)..... 23

GENEL (1) 24

HİCRÎ İKİNCİ ASRA PANORAMİK BAKIŞ (The Panoramic View of The Second Century of The Hijra) Hidayet AYDAR 25

MUSHAF TARİHİ VE KIRAAT (8) 28

2nd Century AH, reciters and Their Efforts in Quran UthmaniScript) 29

Quran drawing in the 2nd centuryAH: Common narrative and missing compositions) 31

Writing and workmanship in the style of the first Qur'an) 33

BİR KUR'ÂN MUALLİMİ NASIL OLMALI? (Kırâat-i Seb'a İmamları Özelinde Bir Araştırma) What Qualities Should a Good Qur'an Teacher Possess? (A Study On The Imams Of Qiraat Sab'ah)

Nazife Vildan GÜLOĞLU 35

KÛFE KIRAAT İMAMLARI VE KIRAATLERİNDEKİ USUL FARKLILIKLARININ KARŞILAŞTIRILMASI

(The Qirā'āt Imams of Kufa and A Comparison of the Differences in Method in their Qirā'āts) Hasan KARABACAĞOĞLU - Nazife Vildan GÜLOĞLU 37

İMAM NÂFİ' ve İMAM ÂSİM KIRAATLERİ ARASINDAKİ MANAYA ETKİ EDEN FERŞÎ FARKLILIKLAR Farsh'ul Differences Affecting The Meaning Between Imam Nâfi' and Imam Âsim Recitation) Ufuk EMİROĞLU - Nazife Vildan GÜLOĞLU 39

أبو جعفر أحمد بن موسى اللؤلؤي" من علماء القرن الثاني الهجري مكانته ومروياته في القراءات -تأصيل وتمثيل-

(Abu Jaafar Ahmad bin Musa al-Lu'wi (a scholar of the second century AH) His position and his narrations in the readings -Rooting and representing-) مهدي دهيم 41

SÎBEVEYH VE KİSÂÎ ÖZELİNDE KIRAAT- DİL İLİŞKİSİ ÜZERİNE BİR TAHLİL (An Analysis on the Relation of Recitation and Language in the Specific of Sibeveyh and Kisâî) Recep Koyuncu 43

TEFSİR VE KUR'ÂN İLİMLERİ (16) 44

ULÛMÜ'L-KUR'ÂN'IN İLK KAYNAKLARI ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME: ABDULLAH B. VEHB (ö. 197/812) ÖRNEĞİ (An Evaluation On Ulûmü'l-Qur'an's First Sources: Abdullah b. Vehb (d. 197/812) Case) Arslan KARAOĞLAN 45

HİCRÎ İKİNCİ ASRİN KURUCU VASFI TEMELİNDE TEFSİR İLMİNİN MÜSTAKİL İNŞASININ VE KUR'ÂN YORUMUNUN ÖZGÜN YAPISI VE İŞLEVİNİN ANALİZİ (Analysis of the Original Structure and Function of the Interpretation of the Qur'ân and the Independent Construction of Tafsîr Science on the Basis of the Founding Quality of the Second Century Hijri)_Abdullah BAYRAM	48
"Hicri İkinci Asırda Meânî İlmi Ve Tefsirdeki Yeri "Halil b. Ahmed el-Ferâhîdî Örneği" (علم المعاني ومكانه من التفسير في القرن الثاني الهجري "الخليل بن أحمد الفراهيدي نموذجاً" زياد عبد الرحمن الرواشدة)	51
HİCRÎ İKİNCİ ASIRDA BAĞDAT'TA TEFSİR: HÜŞEYM B. BEŞİR VE TEFSİRE KATKISI (Tafsîr In Baghdad In The Hijrî Second Century: Hushaym B. Bashîr And His Contribution To Tafsîr)_Ceyda Gürman	53
HİCRÎ İKİNCİ ASIR TEFSİR FAALİYETLERİNDE TARİHSEL ZEMİN VE HADİSELERİN ROLÜ (The Role Of Historical Ground And Events In The Tafsîr Movements Of The Second Century Hijri)_Muhammed AS	55
HİCRÎ İKİNCİ ASIRDA SÜNNİ-Şİİ PARADİGMANIN RİVAYETLERE ETKİSİ: İBN ABBAS ÖRNEĞİ (The Effect of Sunni-Shi'i Paradigm on Riwayat in The Second Century Hijri: The Example of Ibn Abbas)_Hatice Ece ERÇİN.....	57
Şİİ KAYNAKLARA GÖRE HİCRÎ İKİNCİ ASIR MÜFESSİRLERİNDEN MUKÂTİL B. SÜLEYMÂN VE Şİİ OLDUĞU İDDİASI (According To Shiite Sources Muqâtil b. Suleiman and The Alleged Being Shiite)_Ersin ÇELİK	59
HİCRÎ İKİNCİ ASIRDA KUR'ÂN'IN KUR'ÂN'LA TEFSİRİ: MUKATİL B. SÜLEYMAN TEFSİRİ ÖRNEĞİ (Interpretation of The Qur'an With The Qur'an in The Second Century Hijri: Muqatil b. Suleyman's Tafsir Example)_Mehmet YAŞAR	61
MUKÂTİL B. SÜLEYMÂN'DA İSRÂİLİYAT: ÂDEM-İBLİS KISSASI ÖRNEĞİ (Isra'iliyyat in Muqatil Ibn Süleyman: The Example of The Adam-Iblis Story)_Vildan ALTAY	63
HİCRÎ İKİNCİ ASIRDA HURÛF-U MUKATTAA YORUMU: YAHYÂ BİN SELLÂM VE MUKÂTİL BİN SÜLEYMAN ÖRNEĞİ (The Interpretation of Hurûf-u Mukattaa in the Second Century: The Example of Yahya bin Sellâm and Mukâtil Bin Süleyman)_Şeyma GÜNDÜZ	65
İBN CÜREYC VE TEFSİR GELENEĞİNDEKİ YERİ (Ibn Cureyc And His Place In The Tafsir Tradition)_Hacer ÇELİK.....	67
HİCRÎ İKİNCİ ASIRDA TEFSİR İLMİNİN TEŞEKKÜLÜNDE İBN CÜREYC'İN ROLÜ TABERÎ'NİN İBN CÜREYC NAKİLLERİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME (Ibn Jurayj's Role in the Formation of <i>Tafsîr</i> in The Second Century A.H.An Evaluation on Tabarî's Citations of Ibn Jurayj)_Mesut KAYA.....	69
HİCRÎ İKİNCİ ASIR TEFSİRLERİNDE ZÜLKARNEYN KISSASI (Qissa of Dhu al-Qarnayn In The Second Century of Hijra)_Feyza ÇELİK	71
HİCRÎ İKİNCİ ASIRDA VÜCÛH VE NEZÂİR İLMİNİN TEŞEKKÜLÜ (The Formation Of The Science Of Wujuh And Nazâir In The Second Century Of Hijra)_Hatice BEKTAŞ	73
YAHYÂ B. SELLÂM'IN ET-TESÂRÎF ADLI ESERİ BAĞLAMINDA HİCRÎ İKİNCİ ASIRDA VÜCÛH VE NEZÂİR İLMİ (The Science of Wujûh and Nazâir in The Second Century Hijrî in The Context of Yahyâ b. Sallâm's Work Titled al-Taşârif)_Şuayip KARATAŞ	75
DİL BİLİMLERİ, EDEBİYAT ELEŞTİRİSİ VE TEFSİR ARASINDA EBU UBEYDE MA'MER B. EL-MÜSENNÂ'NİN MECÂZU'L-KUR'ÂN ESERİ (Ebu Ubeyde Ma'mer b. el-Musenna's <i>majaz al-qur'an</i> between linguistic sciences, literary criticism and exegesis)_Sadık SEYMEN.....	77
HADİS (8)	79
TEDVİNİN HADİS İLMİNİN TEŞEKKÜLÜNE ETKİSİ (HİCRÎ 100-150 YILLARI) (The Effect Of Tadwin On The Establishment Of Hadith Science (Hijri 100-150 Years)_Mustafa TATLI	80

علم المعاني ومكانه من التفسير في القرن الثاني الهجري "الخليل بن أحمد الفراهيدي نموذجاً"
(Hicri İkinci Asırda Meânî İlmi Ve Tefsirdeki Yeri "Halil b. Ahmed el-Ferâhîdî Örneği")

زياد عبد الرحمن الرواشدة

Ziyad ALRAWASHDEH

الأستاذ المشارك الدكتور، جامعة اسطنبول- كلية الإلهيات، قسم التفسير والدراسات القرآنية

Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Tefsir ABD

İstanbul/ Türkiye

ziyad.alrawashdeh@istanbul.edu.tr

orcid.org/0000-0002-1817-010X

الملخص

يعتبر القرن الثاني الهجري بداية التأليف لتفاسير القرآن الكريم بالشكل الترتيبي، تفاسير كاملة حسب ترتيب المصحف الشريف، ومن ميزات هذا العصر ظهور صناعة التفسير والتأليف في بشكل متخصص، وقد كانت هذه التفاسير تحمل في طياتها المرويات التفسيرية على اختلاف درجاتها؛ فمنها المرويات المستندة على الثقات من الرواة ومنها على غيرهم ممن لا تسلم مروياتهم من ضعف أو وضع أو إسرائيليات. فمن تلامذة عبد الله بن عباس (ت.68هـ/687م) في هذا العصر؛ مجاهد بن جبر (ت.104هـ/722م)، عطاء بن يبراهيم (ت.114هـ/732م)، عكرمة البربري المدني (ت.105هـ/723م)، ومن تلامذة عبد الله بن مسعود (ت.32هـ/650م) في هذا العصر؛ عامر الشعبي (ت.104هـ/722م)، الحسن البصري (ت.110هـ/728م)، قتادة بن دعامة السدوسي (ت.117هـ/735م). ومن تلامذة أبي بن كعب (ت.30هـ/648م)؛ محمد بن كعب القرظي (ت.108هـ/726م)، زيد بن أسلم (ت.186هـ/802م)، مالك بن أنس (ت.136هـ/754م).

تنقل لنا المرويات التاريخية أن مفسري التابعين كان لهم صحائف كتبوها عن أساتذتهم، ونقلوها لطلبتهم، ليبدأ في هذا العصر صناعة التفسير كعلم في مؤلفات وكتب خاصة، فانفصل التأليف في مجال التفسير عن الحديث في هذا العصر، وصنفت مؤلفات خاصة في التفسير، وكان يغلب على هذه التفاسير الجانب الروائي، فاعتمد مفسروها على المرويات والآثار بشكل أساسي، ومن أشهر المفسرين (لا على سبيل الحصر) في القرن الثاني الهجري؛ عبد الملك بن جريج (ت.149هـ/766م)، شعبة بن الحجاج (ت.160هـ/776م) وكيع بن الجراح (ت.197هـ/812م)، سفيان بن عيينة (ت.198هـ/814م)، يحيى بن سلام (ت.200هـ/815م).

من جانب آخر؛ كان هناك طريقة أخرى للتفسير ظهرت في هذا القرن (الثاني الهجري)؛ وهي غير الطريقة التي تعتمد على المرويات والأخبار والآثار، فقد كان هناك نهج آخر للتفسير (في هذا العصر) يعتمد في الأساس على فهم دلالة الكلمة القرآنية، ويعتني هذا النهج بمشتقات الكلمة في اللغة العربية، والمعنى الذي اكتسبته هذه الكلمات في القرآن الكريم، وبعبارة أخرى؛ طريقة التفسير في هذا التيار كانت تعتمد على علم المعاني وغريب القرآن ومجاز القرآن بشكل محوري. فهو معني بمفردات القرآن الكريم ودلالاته وأساليبه. ومن أوائل من صنف في علم معاني القرآن الكريم محمد بن الحسن الرؤاسي (ت.170هـ/786م)، كتابه المسمى بـ "معاني القرآن"، وألف كذلك يونس بن حبيب الضبي (ت.182هـ/798م) كتاباً سماه "معاني القرآن"، وصنف كذلك علي بن حمزة الكسائي كتاباً سماه "معاني القرآن" (ت.189هـ/805م)، وتوالى التصنيف في تحت مسمى (معاني القرآن) الكثير من التفاسير حتى بلغت أكثر من (15) تفسيراً فيما بعد. كما أن بعض العلماء نحا إلى توضيح دلالات المفردات القرآنية من خلال معاجم اللغة كالفراهيدي (ت.170هـ/786م) في كتابه "العين"؛ وسيطرق في هذه المداخلة للحديث عن صناعة التفسير في علم المعاني سواء أكانت في كتب مستقلة أو في معاجم وقواميس اللغة العربية التي تضمنت هذا اللون من التفسير في القرن الثاني الهجري، مع أخذ كتاب "العين" للفراهيدي نموذجاً لذلك، كما سنتوقف على أهم الأسباب التي أدت إلى تأليفه.

Özet

Hicrî ikinci asır, Kur'an-ı Kerim tefsirlerinin düzenli bir şekilde yazılmaya başlandığı, Mushaf-ı Şerif sırasına göre tefsirlerin baştan sona telif edildiği asır olarak kabul edilir. Bu asrın özelliklerinden birisi de tefsir ve telif ameliyesinin ilmi uzmanlık ve derinlik gösteren bir şekilde ortaya çıkmasıdır. Bu tefsirler, çeşitli derecelerde olmak üzere tefsir rivayetlerini de zikretmişlerdir. Bu rivayetlerin bir kısmı, sika (güvenilir) râvilere dayandığı gibi bir kısmı da rivayetlerinin zayıflığından, va'zından ve isrâîliyatından emin olunmayan ravilere dayanmaktadır. Bu devirde büyük sahabe ve Müfessir Abdullah b. Abbas'ın (ö.68/687-88) talebeleri arasında Mücahîd b. Cebr (ö.104/722), Atâ b. Ebî Rebâh (ö.114/732) ve İkrime el-Berberî (ö.105/723) bulunmaktadır. Sahabe Abdullah b. Mes'ûd'un talebeleri arasında ise; Âmir eş-Şa'bî (ö.104/722), Hasan el-Basrî (ö.110/728), Katâde b. Diâme es-Sedûsî (ö.117/735) bulunmaktadır. Sahabe Übey b. Ka'b'ın talebeleri arasında da Muhammed b. Ka'b el-Kurazî (ö.108/726), Zeyd b. Eslem (ö.186/802), Mâlik b. Enes (ö.136/754) bulunmaktadır.

Tarihî rivayetler bize, bu çağda tefsir ameliyesinin bir ilim olarak özel kitaplarda başladığını, tabiîn müfessirleri hocaların yazmış oldukları sahifelerin olduğunu ve bunları da kendi talebelerine aktardıklarını nakleder. Bu asırda tefsir sahasındaki telifler böylece hadislerden ayrılmış ve tefsir alanına özel, müstakil kitaplar tasnif edilmiştir. Bu tefsirlerde rivâyet yönü hâkim olmakla birlikte müfessirler, esas olarak rivayetlere veâsârlara dayanmışlardır. Hicrî ikinci asrın en meşhur müfessirleri (ayrıntıya girmeden) Abdülmelik b. Cüreyc (ö.149/766), Şu'be b. Haccâc (ö.160/776), Vekî' b. el-Cerrâh (ö.197/812), Süfyân b. Uyeyne (ö.198/814), Yahyâ b. Sellâm'dır (ö.200/815).

Yine bu yüzyılda ortaya çıkan farklı bir yorum şekli daha vardır ki bu yorum âsârlara, haberlere ve merviyâyâtlara dayanmamaktadır. Esas olarak Kur'an-ı Kerim'in kelimelerinin delaletini anlamaya dayanan farklı bir yorumdur. Kelimelerin Arap dilindeki türevleri ve bu kelimelerin Kur'an-ı Kerim'de kazandığı anlamla ilgilidir. Bu akımın tefsir metodu, merkezi olarak Meânî'ine, Garîbü'l-Kur'ân'a ve Mecâzü'l-Kur'ân'a dayanıyordu. Bunlar ise Kur'an-ı Kerimin müfredatı, delaleti ve üslubu ile ilgilenmektedir. Bu yönüme göre Kur'an-ı Kerim'in manalarını ilk tasnif eden kişi "Meâni'l Kur'ân" adlı kitabıyla Muhammed b. Hasan er-Ruâsî'dir. Yine bu alanda telif edilmiş kitaplar arasında Yunus b. Habîb ed-Dabbî'nin (ö.182/798) "Meâni'l-Kur'ân"ı ve Alî b. Hamza el-Kisâî'nin (ö.189/805) "Meâni'l-Kur'ân" isimli eserleri vardır. Bu ilk eserlerden sonra ise art arda "Meâni'l-Kur'ân" adı altında sayısı on beşe kadar ulaşan tefsirler tasnif edilmiştir. Ayrıca Halîl b. Ahmed el-Ferâhîdî'nin (ö.170/786) Kitâbü'l-Ayn'ı gibi bazı âlimler dil sözlükleri aracılığıyla Kur'an müfredatlarının – kelimelerinin, kavramlarının- delaletlerini açıklamaya yönelmişlerdir. Bu araştırmada gerek müstakil kitaplarda gerekse hicri ikinci asırda bu türden tefsire yer veren Arap dili sözlüklerindeki meâni ilminde tefsir ameliyesinden bahsedilecektir. Bu Sözlükler arasında Ferâhîdî'nin "Kitâbu'l-Ayn" kitabı esas alınarak yazarın bu kitabı telif etmesinin nedenleri üzerinde durulacaktır.